

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Η «Γυναίκα της Ζάκυθος» είναι ένα από τα πιο αινιγματικά κείμενα του Διονυσίου Σολωμού. Δεν έχει το δεύτερό του στο σολωμικό έργο, το οποίο είναι καθολικώς ποιητικό, αν εξαιρέσουμε τον «Διάλογο» και κάποια νεανικά ευκαιριακά κείμενα γραμμένα στα ιταλικά. Έως σήμερα η ειδολογική «ταυτότητα» του έργου εκκρεμεί. Ίσως να γράφτηκε σε μια ιδιαίτερη στιγμή αισθητικής αγωνίας και φαντασιακής έξαρσης του Σολωμού, κατά την οποία τα υπάρχοντα και καθιερωμένα λογοτεχνικά είδη αδυνατούσαν να ανταποκριθούν στη μορφή της πρόθεσής του. Κάτι τέτοιο δεν είναι ασυνήθιστο για έναν ποιητή που συνομιλεί εντατικά με την ευρωπαϊκή λογοτεχνία της εποχής του, και ιδιαίτερα με το κίνημα του ρομαντισμού, το οποίο συχνά διέσχισε τα όρια των ειδών ή αμφισβήτησε την αυστηρή διάκρισή τους. Η «Γυναίκα της Ζάκυθος» παραμένει ένα αίνιγμα, υπεύθυνο για την αμηχανία του αναγνώστη, που αυτόματα σχεδόν θέλει να το εντάξει σε κάποιο είδος για να το αναγνωρίσει. Αντιπροσωπεύει ουσιαστικά την άσκηση του Σολωμού σε μια γραφή όχι *μεικτή* αλλά *ιδιωματική*. Μεικτή γραφή σημαίνει ανάμειξη των ειδών, ιδιωματική σημαίνει πορεία προς το άγνωστο, προς έναν λόγο που δεν υπάρχει εκ των προτέρων αλλά δημιουργείται τη στιγμή της αποτύπωσής του, αφομοιώνοντας τελειωτικά τα δάνεια και τις οφειλές του.

Πολλές λογοτεχνικές συμβάσεις της εποχής μπορεί να παρεισφρήσουν κατά τη διαδικασία της συγκρότησης, στο τέλος,

όμως, αυτό που κυριαρχεί δεν είναι ο κοινός λόγος ή ο συνδυασμός διαφορετικών ειδών, αλλά η ανάδυση μιας γραφής που αναδεικνύει τη μοναδικότητα της παρέκκλισης. Η *απορία* (η διαρκής δηλαδή εκκρεμότητα) δεν συνοδεύει τη «Γυναίκα της Ζάκυθος» ως συνέπεια, αλλά ως ουσιώδες συστατικό της μορφής του λόγου. Λέγοντας ότι το κείμενο αυτό είναι ακόμη (και θα παραμείνει) αίνιγμα, δεν κυρώνουμε μια υπεκφυγή, απλώς διακρίνουμε τη διαφεύγουσα εξαίρεση από τη λογοτεχνική σύμβαση. Υπό την έννοια αυτή είναι αδιέξοδη τακτική να ταυτίζουμε μονότροπα το είδος του λόγου ή να διαλέγουμε ανάμεσα σε διλήμματα, όπως: ποίημα ή πεζό, εφιαλτική σάτιρα ή προφητική αφήγηση, βιβλική προσομοίωση ή ρομαντικό πεζό ποίημα. Η «Γυναίκα της Ζάκυθος» παραμένει κείμενο που θα εγείρει πάντοτε το ερώτημα για τη μορφή της γραφής του.

Ο Σολωμός άρχισε να καταπιάνεται με το έργο το 1826 στη Ζάκυνθο (κατά τη δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγιού) και ολοκλήρωσε την πρώτη γραφή το 1829, έναν χρόνο μετά την εγκατάστασή του στην Κέρκυρα. Τότε καθарόγραψε το κείμενο σε ένα τετράδιο, γνωστό ως τετράδιο Ζακύνθου, αρ. 13. Ταυτόχρονα, ή αμέσως μετά, ή αργότερα (καμιά από τις πιθανότητες δεν μπορεί να αποκλειστεί με απόλυτη βεβαιότητα) το επεξεργάζεται γράφοντας ανάμεσα στις γραμμές (διάστιχα) ή στο περιθώριο. Η δεύτερη αυτή επεξεργασία γίνεται από το 1829 έως το 1833. Οι προσθήκες, οι διαγραφές οι παραλλαγές και γενικά οι παρεμβάσεις στο αρχικό κείμενο είναι εκτεταμένες και βάζουν σε δεινή δοκιμασία τον εκδότη. Στο έργο επανέρχεται ο ποιητής το 1833, αυτή τη φορά όχι για να το βελτιώσει αλλά για να το αναμορφώσει και να μεταβάλει τον γενικό προσανατολισμό. Η προσπάθεια είναι αποτυχημένη, η επεξεργασία λειπή και αδιέξοδη: το εγχείρημα εγκαταλείπεται πριν καλά καλά αρχίσει. Η απόπειρα παρ' όλα αυτά αποτυπώνεται σε σπασμωδικά σχεδιάσματα και βιαστικούς στοχασμούς. Ο ποιητής φαίνεται ότι επιθυμούσε τη ριζική ανατροπή του έργου, επηρεασμένος, όπως ισχυρίζονται οι ειδήμονες, από την έναρξη της διαβόητης οικογε-

νειακής δίκης το 1833. Στην παράδοση του κειμένου γίνεται φανερό ότι η κύρια, ουσιαστική και πληρέστερη εκδοχή είναι η πρώτη. Σε αυτήν προστίθενται οι μετέπειτα επεμβάσεις και η τελευταία άδοξη αναθεώρηση.

Τα κυριότερα προβλήματα που έχει να επιλύσει ο εκδότης είναι: ο τίτλος του έργου, το γραμματολογικό είδος στο οποίο ανήκει και η αποκατάσταση του κειμένου με βάση τα χειρόγραφα. Γνωρίζουμε ότι ο τίτλος δεν δόθηκε από τον ποιητή αλλά από τον Καιροφύλα το 1927, στην πρώτη έκδοση του κειμένου, που έγινε με αμέθοδο ερασιτεχνισμό. Επικράτησε, όμως, και έτσι μονιμοποιήθηκε στη συνείδηση των αναγνωστών έως σήμερα. Ορισμένοι νεότεροι εκδότες (Σαββίδης, Τσαντσάνογλου) προσθέτουν στον τίτλο και την καταγραφή του ποιητή στα αυτόγραφα: «Όραμα του Διονύσιου Ιερομόναχου, εγκάτοικου εις ξωκλήσι Ζακύνθου». Ο Πολυλάς δεν περιέλαβε τη «Γυναίκα της Ζάκυθος» στα *Ευρισκόμενα*, αφού αντέδρασε ο αδερφός του ποιητή, προφανώς για να μην συσχετιστεί το έργο με πρόσωπο του στενού οικογενειακού περιβάλλοντος.

Το 1944 ο Πολίτης εξέδωσε το κείμενο αυτόνομα, με φιλολογική νηφαλιότητα, χρησιμοποιώντας το αντίγραφο Πολυλά. Το 1954 ο Τωμαδάκης το επανεξέδωσε ελλιπέστατα και με πολλά λάθη, ενώ το 1955, στον Β' τόμο των *Απάντων*, ο Πολίτης βελτίωσε την αρχική του έκδοση με αυτοψία, αυτή τη φορά, του σολωμικού χειρογράφου. Το 1986 ο Σαββίδης προχώρησε σε μια χρηστική έκδοση, με ερμηνευτική οξυδέρκεια στην εκδοτική τακτική: στηρίχτηκε στην αρχική μορφή του έργου (καθαρόγραφο Σολωμού) και ενσωμάτωσε ορισμένες διορθώσεις της δεύτερης επεξεργασίας. Το 1987 επιχειρεί καινούργια έκδοση (με γαλλική μετάφραση) ο Merlier. Η φιλόδοξη αυτή απόπειρα δεν έφερε το ανάλογο αποτέλεσμα: η έκδοση είναι χαώδης, αυθαίρετη και φιλολογικά ανεπαρκής. Το 1991 η Τσαντσάνογλου, ακολουθώντας την «αναλυτική» μέθοδο, εκδίδει και τις τρεις επεξεργασίες του κειμένου, αναθεωρεί ελαφρώς τα γνωστά, από την έκδοση Πολίτη, σχεδιάσματα στα ιταλικά, προσθέτει εξαντλητικά σχόλια και

αναμοχλεύει με σχολαστική αφοσίωση τα *Αυτόγραφα*. Με την έκδοση αυτή επιλύονται καιρία φιλολογικά ζητήματα και προτείνονται διεισδυτικές αναγνώσεις της αυτόγραφης μορφής του κειμένου αλλά ταυτόχρονα θυσιάζεται η ερμηνευτική σύνθεση στον βωμό της φιλολογικής ορθοδοξίας των διαδοχικών σταδίων ως αυτόνομων έργων. Το 1994 ο Αλεξίου, αξιοποιώντας τις προηγούμενες απόπειρες, αλλά διαφωνώντας με την εκδοχή των τριών διαδοχικών επεξεργασιών, επιχειρεί μια «συνθετική» έκδοση, με βάση τα *Αυτόγραφα*, δίνοντας και τα σημαντικότερα ιταλικά σχεδιάσματα του ποιητή.

Τόσο η «αναλυτική» όσο και η «συνθετική» προσέγγιση είναι, σε μεγάλο βαθμό και εξίσου, προϊόντα αυθαίρετης διαμεσολάβησης. Ανεξάρτητα από την ορθότητα που διεκδικεί η κάθε πρόταση και από την αξιοπιστία της στο πεδίο της φιλολογικής έρευνας, η εξαντλητική φιλολογία για τη φράση και το σχήμα που πρέπει να δοθούν στο σολωμικό κείμενο αποδεικνύουν πόσο συνυφασμένα είναι η ερμηνεία του έργου με την παρακολούθηση της εκδοτικής του ιστορίας. Από όσα προηγήθηκαν φαίνεται ότι η «Γυναίκα της Ζάκυνθος», στις διάφορες εκδοχές της, είναι αποτέλεσμα εκδοτικών προτάσεων, ερμηνευτικής ανάγνωσης, φιλολογικής εργασίας πάνω σε ένα σπαραγμένο υλικό, το οποίο δεν μπορεί ποτέ να δοθεί αυτούσιο στη λογοτεχνία, παρά μόνον ως «φωτογραφία» του χειρογράφου, δηλαδή ως μη αναγνώσιμο κείμενο.

Τόπος της αφήγησης είναι η Ζάκυνθος και χρόνος το 1826 (όταν οι Τούρκοι πολιορκούν το Μεσολόγγι). Ο αφηγητής, η persona του συγγραφικού υποκειμένου, είναι Ιερομόναχος, άνθρωπος απλός και θεοσεβούμενος, που παρακολουθεί άναυδος όσα συμβαίνουν γύρω του και βλέπει διδακτικά οράματα. Ο τόπος της φωνής του είναι βιβλικός (θυμίζει τον λόγο της *Αποκάλυψης*) και η αφήγησή του, συχνά, αλληγορική. Το έργο συντίθεται από δύο διαπλεκόμενα θέματα: τη σκληρή και ανήθικη συμπεριφορά της Γυναίκας και τη δύσκολη ζωή των γυναικών του Μεσολογγίου που βιώνουν την προσφυγιά και τη ζητιανιά στο νησί

που κατέφυγαν για να γλιτώσουν από τους Τούρκους. Ο Ιερομόναχος Διονύσιος περιγράφει με απροκάλυπτη απέχθεια τον χαρακτήρα της Γυναίκας της Ζάκυθος και στιγματίζει τον τρόπο με τον οποίο μεταχειρίζεται τις Μεσολογγίτισσες. Μιλά για τη μοχθηρή ψυχή της και για το αβυσσαλέο μίσος της απέναντι στην Επανάσταση. Ταυτόχρονα οραματίζεται και τη μελλοντική τιμωρία της. Στη δεύτερη επεξεργασία ο Σολωμός σχεδίαζε ανάμεσα στα άλλα να αναπτύξει και το θέμα της αναστάτωσης που έφεραν στον λαό της Ζακύνθου τα νέα για την πορεία της Επανάστασης. Στην τρίτη επεξεργασία σχεδίαζε να ανατρέψει τελείως την υπόθεση με την εμφάνιση του Διαβόλου, του οποίου όργανο είναι η μισητή Γυναίκα, και να διευρύνει την προοπτική, έτσι ώστε η αφήγηση να εστιάζει σε μια γενικότερη σύγκρουση ανάμεσα στο καλό και στο κακό. Αυτά και άλλα σχεδιάσματα δεν κατέληξαν ποτέ σε μια, έστω πρωτογενή, μορφή μετουσίωσης αλλά έμειναν αιωρούμενα ανάμεσα στις ιταλικές σημειώσεις και σε λίγους ξεμοναχιασμένους ελληνικούς στίχους.

Ορισμένοι μελετητές συσχέτισαν το έργο με τη λατινογραμμένη *Υπερκάλυψη* του Ούγου Φόσκολου, καθώς και με τον *Άγνωστο του 1789*. Ο συσχετισμός ωστόσο δεν επιλύει κανένα ουσιαστικό πρόβλημα του σολωμικού έργου, απλώς εντοπίζει κάποιες ομοιότητες ή παραλληλίες που θα μπορούσαν να θεωρηθούν συμπτωματικές. Αντίθετα, η «Γυναίκα της Ζάκυθος», στην τρίτη επεξεργασία της, είναι άμεσα συνδεδεμένη με μια άλλη απόπειρα του Σολωμού να διακωμωδήσει και να στηλιτεύσει πρόσωπα που αναμείχθηκαν στην οικογενειακή δίκη. Πρόκειται για το ημιτελές σατιρικό ποίημα του 1833, γνωστό και ως «Η Τρίχα». Γλωσσικά η «Γυναίκα της Ζάκυθος» είναι ένα από τα πιο ώριμα και προσεγμένα κείμενα του Σολωμού. Παρά τους ζακυνθινούς ιδιοματισμούς, η γλώσσα του Ιερομόναχου ξεδιπλώνει την αφήγηση σε μια ρέουσα και στιβαρή δημοτική.

Για τη δική μας πρόταση συμβουλευτήκαμε τις εκδόσεις που αναφέραμε, καθώς και τα *Αυτόγραφα*, στην πρώτη έκδοση του Πολίτη (1964) και στην αναθεωρημένη έκδοση της Τσαντοάνο-

γλου (1998). Ενσωματώσαμε πολλές προτάσεις, διορθώσεις, υποδείξεις και ερμηνείες των μελετητών του έργου αλλά συνταχθήκαμε με εκείνους που θεωρούν ότι η «Γυναίκα της Ζάκυθος» πρέπει να δοθεί στη μορφή ενός, κατά το δυνατόν, συγκροτημένου κειμένου που θα προέλθει από τη διατήρηση της πρώτης και πληρέστερης επεξεργασίας. Η δεύτερη επεξεργασία, η οποία δεν είναι τίποτε άλλο από επιμέρους παρεμβάσεις στο ήδη καθαρογραμμένο κείμενο, χρησιμοποιήθηκε για να βελτιωθεί εκδοτικά η πρώτη. Η, καταχρηστικά ονομαζόμενη, τρίτη επεξεργασία, που μοιάζει περισσότερο με πρόχειρο σκαρίφημα, αγνοήθηκε. Ό,τι θεωρήσαμε ότι πρέπει να διασωθεί από τα σχέδια του Σολωμού για την ποιητική του αξία το εντάξαμε στο «Παράρτημα»*. Αναμφίβολα, σε πολλές περιπτώσεις, έπρεπε να απορρίψουμε ή να δεχτούμε εκδοτικές προτάσεις ή να προχωρήσουμε, παρά τις ισχυρές αμφιβολίες μας, σε μια ιδιόγνωμη ανάγνωση. Γνώμονας της εκδοτικής πράξης υπήρξε, κατά κύριο λόγο, ο σεβασμός στο κείμενο του Σολωμού αλλά και η προσδοκία του σημερινού αναγνώστη για ένα αναγνώσιμο έργο. Ασφαλώς, όσο και αν φροντίσει κανείς να αποφύγει την παραχάραξη, είναι αδύνατον να μην παρέμβει, κάποτε δραστικά. Η κληρονομιά που άφησε ο ποιητής δεν είναι ξεκάθαρη, οπότε αναπόφευκτα, καμιά διαχείριση δεν μπορεί να παρακάμψει την αυθαιρεσία της διευθέτησης.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΡΟΥΛΗΣ

* Τα κείμενα του «Παράρτηματος» βασίζονται στις εκδόσεις των Πολίτη (1955) και Τσαντσάνογλου (1991).